

КОМУНІКАЦІЙНІ ТРАДИЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ ЯК ВИЯВ СОЦІАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

© Комова М. В., 2012

У статті досліджено еволюцію наукових засад термінотворення в діяльності як вітчизняних наукових інституцій, так і науковців-термінологів діаспори. Спадкоємність наукових традицій розглядається як вияв соціальної пам'яті носіїв інформації, праця яких була зrealizovana в неоднорідному соціальному просторі й соціальному часі.

Ключові слова: українська мова, термінологія, соціальна пам'ять, соціальний простір, соціальний час.

The article deals with the evolution of scientific principles in the terminology of a national scientific institutions and scientists, terminology diaspora. Heredity scientific traditions is seen as a manifestation of social memory media, whose work was realized heterogeneous social space and social time.

Keywords: Ukrainian language, terminology, social memory, social space, social time.

Постановка проблеми. Національна термінологія є потужним соціально-комунікаційним чинником поширення соціальної інформації, адже саме за допомогою наукової термінології відбувається кодування та декодування наукових понять з метою передавання наукової інформації каналами комунікації. Таким чином, поширення соціальної наукової інформації є одним із наріжних каменів соціальної комунікації. Соціальна комунікація як рух смислів у соціальному просторі й соціальному часі реалізується у двох органічно взаємопов'язаних вимірах: рух смислів у соціальному просторі як комунікаційна діяльність, а рух смислів у соціальному часі як мнемонічна діяльність (соціальна пам'ять). Процеси термінотворення й термінографії в діахронії засвідчують тяглість і спадкоємність соціальної пам'яті, яка спирається на термінологічну діяльність численних поколінь українських науковців.

Дослідження науковою громадськістю розвитку української термінології постали з кінця XIX століття, що було зумовлено практичними потребами: суспільними, науковими, освітніми, книговидавничими процесами. Формування української термінології в діахронному й синхронному аспектах вивчають сучасні українські лексикологи й лексикографи: Л. Симоненко, А. Крижанівська, С. Соколова, І. Коропенко, Т. Панько, І. Кочан, Г. Мацюк, Г. Наконечна, – а також мовознавці, які досліджують галузеві терміносистеми [1–8].

Мета статті – вивчення закономірностей примноження соціальної пам'яті в аспекті розвитку української термінології.

В українському мовознавстві питання національного термінотворення й терміновживання постійно були в центрі уваги наукової громадськості, починаючи із середини–кінця XIX ст., що зумовлювалося передусім різнобічною термінотворчою діяльністю вчених НТШ, а згодом – науковців ІУНМ. У цей період основна увага дослідників НТШ зосереджувалася на збиранні термінів шляхом запису з уст народу та літературних джерел, на основі яких науковці намагалися створити національну термінологію. Питання терміна й термінології у своїх працях розглядали О. Огоновський, І. Верхратський, І. Пулюй, які визначальними вважали такі риси терміна, як відповідність слова поняттю й структура номінативної одиниці. Термінологічні й номенклатурні назви вчені НТШ додавали до своїх наукових публікацій у «Записках НТШ», у «Збірнику Математично-природописно-

лікарської секції НТШ», а також видавали окремими виданнями накладом НТШ. Наукове розроблення теорії терміна знаходимо в опублікованих доповідях Р. Цегельського, І. Кандяка щодо української хімічної термінології на засіданнях Математично-природописно-лікарської секції НТШ. Досліджувався також науковий внесок окремих видатних українських вчених у розбудову національної термінології, зокрема М. Кордуба вивчав роль Михайла Максимовича в започаткуванні досліджень українських географічних назв.

Засади термінотворення й терміновживання цього періоду охоплювали широкий спектр принципів: відбір готових слів, творення нових термінів, запозичення іншомовних термінів. Здобутки термінотворців у ці десятиліття, дозволяють уважати цей період формування української термінології визначальним у процесі вироблення загальноукраїнського термінологічного усного та писемного мовлення. За роки свого існування НТШ у Львові практично створило хімічну, географічну, математичну, біологічну, медичну термінологію, видану в словниках або систематизовану в збірниках НТШ. Не всі тогочасні терміни, що подавалися як нормативні, увійшли до сучасної української терміносистеми, але вчені НТШ заклали наукові засади термінотворення й терміновживання, які полягають у таких положеннях: термін повинен відповідати духові мови; кований термін повинен бути коротким і вмотивованим; синонімія в термінології можлива, але небажана; апробація терміна у функційному плані зменшує кількість синонімів; термінологія повинна бути всеукраїнською; підходи до термінотворення повинні враховувати потреби не тільки науки, але й освіти; у формуванні терміносистем треба логічно поєднувати національне й міжнародне.

Отже, у XIX – на початку XX ст. розпочалося цілеспрямоване формування української наукової термінології; характерною рисою термінотворення цього періоду була орієнтація на лексику рідної мови. Методологічні засади термінотворчого процесу, закладені НТШ, співзвучні із загальноукраїнськими тенденціями термінотворення.

Вагомий внесок у розбудову українського термінознавства зробили науковці Інституту української наукової мови, інших наукових інституцій 20-х років XX ст. До реалізації завдання вперше в історії української мови унормувати наукову, технічну, виробничу терміносистеми на вироблених лінгвістами наукових засадах доклалися визначні вчені – А. Кримський, Г. Холодний, О. Яната, Я. Лепченко Т. Секунда та ціла когорта інших провідних діячів української науки. Мовознавчі погляди на сутність, функційні характеристики та ознаки терміна, методологічні засади термінологічної й термінографічної роботи ІУНМ сформульовано в працях Т. Секунди «Важливе питання з обсягу української технічної термінології», «Дещо про українську термінологію та Інститут української наукової мови», «Принципи складання української технічної термінології», у яких учений формулює логіко-лінгвістичні вимоги до терміна, а саме: зрозумілість; точна відповідність сутності наукового об'єкту; однозначність (тобто з кожним терміном має бути пов'язане тільки одне значення); гнучкість (тобто здатність легко творити від нього похідні); доброзвучність. Теоретичні засади термінотворення розкрито в «Інструкції для укладання словників в ІУНМ», «Інструкції до збирання мовного матеріалу з галузи природної термінології та номенклатури».

У 1928-му р. почав виходити у світ «Вісник Інституту української наукової мови», метою якого було висвітлення актуальних проблем теоретичної й практичної роботи на термінологічній ниві. Уже в першому випуску «Вісника ІУНМ» була опублікована «Інструкція для укладання словників ІУНМ», де наголошувалося, що при укладанні словника необхідно використовувати: лексичний матеріал певної мови та літературних джерел; творити «нове» слово-термін з кореневих мовних основ; запозичати чуже слово з термінологічного матеріалу іншої мови, де ця галузь діяльності самостійно й повно розвинена. Про складності термінотворення свідчать слова Т. Секунди: «За теперішньої диференціації технічних наук самих народних технічних слів не вистачить, щоб скласти технічну термінологію», потрібне «творення нових термінів», але «треба бути дуже обережним і творити їх на народній основі» [4, с. 117]. В. Козловський конкретизує цю думку в аспекті творення фахової термінології: «Як важна справа термінології, як мало у нас на цім полі зроблено, але – без передумання і критики. Часто ми маємо діло із наскоро викованими, не раз дуже претензійними термінами, що постають із запозичених в щоденнім ужитку або у товаришів, непередуманих слів, із предвзятих, неперевіраних критикою тверджень» [9, с. 25].

Не всі тогочасні терміни увійшли до сучасної термінологічної системи, деякі з них змінювали свої значення, інші випали з активного вжитку, але підвалини української термінології було закладено в 20-х роках на наукових засадах, які можна звести до таких положень: термінологія має бути всеукраїнською; у формуванні терміносистеми використовувати ресурси української мови, водночас логічно поєднувати національне й міжнародне; термін має відповідати внутрішній структурі української мови; новотвори мають пройти критику, апробацію в практичному, науковому функціонуванні; терміни мають відзначатися однозначністю, точністю, стислістю, мотивованістю, уніфікованістю; визначення мають охоплювати найістотніші, чітко виражені характеристики; термінологічна діяльність має бути керованою й координованою єдиним лінгвістичним центром, у даному випадку Інститутом української наукової мови.

Отже, у 20-х роках ХХ ст. процес термінотворення набув рис свідомої й цілеспрямованої наукової діяльності; характеризується орієнтуванням на рідномовний ґрунт у поєднанні з використанням іншомовних слів та їх компонентів. Первісне нагромадження термінів, нечисленні науково-теоретичні праці були тим реальним тлом, на якому розпочалася в 20-ті роки систематична праця над фаховою термінологією. Тенденції формування української термінології в цей період були логічним продовженням термінологічної праці в попередні десятиліття, особливо термінотворчої діяльності НТШ.

Народницькі традиції в українському термінотворенні знайшли своє продовження в термінологічній практиці діаспори. Яскравим представником українських науковців, що працювали за межами України, є Зенон Францискович Кузеля – працівник віденських музейних і наукових інституцій, член мовної комісії НТШ, науковець зі значними контактами з німецькомовними науковими часописами й закордонними вченими [10]. У 1906 р. отримав звання доктора слов'янської філології та історії, а також склав екзамен з бібліотекознавства і поступив як практикант на службу до університетської бібліотеки у Відні. Там мав можливість не лише ґрунтовно ознайомитися з організацією бібліотечної роботи, а й поглибити знання з методики бібліографування. Як професійний бібліотекар і бібліограф, З. Кузеля редагує слов'янську частину каталогу віденської університетської бібліотеки, веде відділ слов'янської бібліографії у відомому австрійському часописі «Zeitschrift Für Österreichischen Bibliographie», активно пропагує українські праці, публікує низку цікавих рецензій та оригінальних бібліографічних заміток у краківському виданні «Rocznik Slawistyczny».

У 1909 р. З. Кузеля очолював слов'янський відділ і читальню бібліотеки Чернівецького університету. Викладав українську мову на курсах і в учительській семінарії, займався створенням в університеті взірцевої бібліотеки українознавства, писав праці з бібліотекознавства, української етнології та етнографії для різних наукових журналів, зокрема для видань НТШ [11; 12]. Тут Кузеля отримав унікальну можливість зосередитися на бібліографічній роботі: переглянув майже всі журнали XVII–XIX ст., що виходили у світ європейськими мовами, уклав ґрунтовну (понад 50 000 позицій) бібліографію статей з українознавства. На цей час З. Кузеля переконується в актуальності й науковій доцільності тих пропозицій, що були сформульовані ним у листі до НТШ під назвою «В справі української бібліографії», написаному у Відні наприкінці 1908 р. під впливом вивчення та осмислення здобутків цієї галузі в Україні та у світі. Подаючи стислий і водночас ґрунтовний аналіз тогочасної європейської бібліографії, визначаючи стан українських досліджень на цьому тлі, характеризуючи найвідоміші та найавторитетніші бібліографічні та бібліотекознавчі видання початку ХХ ст., учений наголошує в листі на потребі належної організації національної бібліографічної роботи, згуртуванні зусиль численних дослідників української книги. У документі викладена глибоко виважена, дійсно наукова програма укладання повної української бібліографії та систематичного ведення поточної, зокрема розробку «Української бібліографії ХХ ст.», «Української літератури в часописах» та «Бібліографії чужомовних праць про Україну і українську територію». Він першим з українських науковців усвідомив суспільну важливість комплексного книгознавчого дослідження актуальних проблем бібліографії та виступив ініціатором створення у НТШ бібліографічної комісії, вчені якої упродовж 1909–1939 рр. плідно й наполегливо працювали в напрямі багатоаспектного вивчення української книги. Упродовж 1912–1914 рр. редагував газету «Україна».

В еміграційний період З. Кузеля працює головним чином як редактор щоденника «Українського слова» (1921–1923), співредактор «Літопису» як редактор цінних книжок видавництва «Українське Слово» та «Українська Накладня». Також займається педагогічною працею в німецьких вищих школах, в Українському науковому інституті. У 1942 р. З. Кузеля отримав звання дійсного члена «Історично-Філологічного Товариства» в Празі, а пізніше – й Українського Вільного Університету в Мюнхені. З. Кузеля очолював Етнологічну Комісію й Філологічну Секцію, відновив українознавчий журнал «Сьогочасне й Минуле», був співредактором у першій (систематичній) частині Енциклопедії Українознавства разом з В. Кубійовичем. У 1926 р. З. Кузеля стає професором Українського наукового інституту в Берліні, одночасно редагує бюлетень «Kulturderichte» та інформаційний орган «Osteuropaische Korrespondenz». Заініціював спеціальний Словниковий відділ при Українському науковому інституті в Берліні, під егідою якого заходами лексикографа було перевидано фототипічним способом словник Б. Грінченка, пізніше – «Українсько-німецький словник» З. Кузеля й Я. Рудницького. З 1930 р. до 1936 р. він – голова Союзу закордонних журналістів. Після 1930-го мешкав у Франції, потім у Баварії. З 1945 р. брав активну участь у підготовці першої частини «Енциклопедії Українознавства». У 1949–1952 рр. З. Кузеля очолював європейський осередок НТШ у Сарселі. Важливими гранями етнокультурної діяльності були науково-методична праця, популяризація фольклорно-етнографічних набутоків окремих представників української та світової науки.

Багатий науковий і практичний досвід З. Кузеля якнайповніше відтворився в його лексикографічній діяльності, що увінчалася укладанням низки словників: «Словника чужих слів», «Українсько-німецького словника», останній з названих уважається найважливішим науковим здобутком ученого [12; 13]. Ідея створення словника сформувалася, крім усвідомлення необхідності такого сучасного лексикографічного видання, під впливом інформації про асимілятивне злиття мов у Радянському Союзі у 1930-х роках. Вона полягала в прагненні опрацювати не тільки українсько-німецький словник, але й, на зразок українсько-російського словника Б. Грінченка, дати українському народові великий підручний український словник академічного типу з німецькими еквівалентами з виписками й цитатами із сучасних українських авторів, фольклору. Укладання словника в Українському науковому інституті охоплювало такі процеси, як відбір лексичного матеріалу, уніфікація картотеки, планування видання. До роботи було залучено доктора слов'янського мовознавства зі Львова Я. Рудницького, потім – д-ра С. Іваницького, однак виконання основної та найскладнішої ділянки роботи – відбір лексичного матеріалу, опрацювання карточок (із потрібним словом у мовному контексті та необхідною «паспортизацією») переважно належить З. Кузелі.

Українська частина «Українсько-німецького словника» З. Кузеля та Я. Рудницького містить значну кількість бібліотечно-бібліографічних, документознавчих термінів, які засвідчують прагнення до збереження вдалих, широко вживаних на Галичині національних термінів. Наведення значної кількості термінів з іншомовною основою свідчить про відсутність в укладачів словника надмірних пуристичних тенденцій. Тематичні групи вміщених у словнику термінів охоплюють систему понять документознавства: загальні терміни: **бібліотека, бібліотекар, бібліотекознавство, бібліофіл, бібліотечний, бібліограф, бібліографічний, книгозбірня, книгознавство, книголюб, книгоспілка, книжний, книжник, читання**; бібліотечні фонди й каталоги: **альманах, амортизація, апокриф, налічка, інвентарний список, книга, книгосховище, книжечка, книжковий, передплата, каталог, каталогізувати, картка, картковий, систематизація, систематичний, дезидерат, часопис, журнал, газета**; обслуговування читачів: **випозичальня, випозичати, визичити, визичати, випозичник, визичальник, випозичувати, книгоноша, читальник, читальня, читальняник, читачі, читачівський**; бібліографування: **покажчик, список книжок, іменний список, систематичний, предметовий**; книгознавство та видавнича справа, книжкова торгівля: **книгар, книгарня, книгарський, книгодрукарня, книгодрукування, книготоргівля, книготорговельний**.

Із поширенням у 40–50-х роках орієнтації на російську термінологію були витіснені зафіксовані в словнику національні терміни (**налічка, ритина, ритувати**), традиційно вживані на усіх теренах України, що засвідчує словник Б. Грінченка: **книгозбір** (бібліотека), **часопис** (газета, періодичне видання), **читальник**. Втратили своє термінологічне значення регіональні терміни **випо-**

зичальня і **випозичати** та їх похідні з розширенням сфери вживання терміна **абонемент** у таких значеннях, як назва відділу, право користуватися літературою бібліотеки вдома й власне передплата – як у словнику. У сучасних літературних джерелах не вживаються терміни **читальняник**, **читальник** як синоніми до **читач**; **читачівський**, **читальницький** – до **читацький**. Змінено написання термінів відповідно до сучасного правопису: **аль/фа/бе/тний** – **алфавітний (список)**, **кл/я/сифікація-класифікація**, **кл/я/сичний** – **класичний**, **компле/к/тувати-комплектувати**, **компле/к/т-комплект**. Однак із поживленням інтересу до національної термінології в часи відродження української державності активізувалося використання національних термінів, вміщених у словнику: **часопис**, **книгозбірня**, **наличка**, **читальня**, **абетка**. Термін **читальність**, почерпнутий із словника, вживається замість кальки-покруча **читабельність**, запозиченого з російської термінології (*англ. readable* зручний для читання).

Німецько-український словник З. Кузелі і Я. Рудницького дає матеріал і для дослідження процесів термінологізації загальноживаних слів, вторинної номінації термінів. Термін **метелик** уживався в книгознавстві на початку 20 ст. для позначення популярних, дешевих книг для народу, а також листівок [15]. Біологічні особливості комахи **метелик** – короткотривалість життя, легкість пересування в просторі, – стали основою метафоричної трансформації – **метелик** → **метелик** – синоніми до термінів **видання тимчасового користування**, **листівка**, **аркушеве видання**. У наш час цей термін повертається в значенні популярного, невеликого за обсягом видання, призначеного для широких кіл читачів [16]. Аналогічний семантичний перехід спостерігається у французькій мові – **papillon** (метелик; листівка, вкладень), англійській **leaflet** (листок рослини; листівка, брошура), німецькій – **Flüglblatt** (букв. листок, що летить). У книгознавстві у 20-х роках існував термін **летючка** (калька з німецької мови) листівок [17], який зафіксовано в німецько-українському словнику З. Кузелі та Я. Рудницького.

На позначення поняття «форма обслуговування читачів, що передбачає видачу літератури для використання поза бібліотекою», у сучасному українському бібліотекознавстві використовується термін **абонемент**. В українських фахових виданнях, документації бібліотек різних регіонів України до кінця 1930-х років (бібліотеки товариства «Просвіта» в Галичині, бібліотеки Харківщини) вживався термін **випозичальня**. Домінування іншомовного запозичення не було аргументовано жодною з вимог до термінів, яким надається пріоритет: наявність в інших національних термінологіях, лаконічність запозичених термінів-слів порівняно з національними термінами-словосполученнями, наявність словотвірної потенції для творення однокореневих слів-термінів, що є відсутнє в національному слові-терміні [18, с. 168]. Термін **абонемент** не використовується в англійській, німецькій і навіть французькій (мова-продуцент) національних терміносистемах. Для позначення поняття застосовано національні терміни: *англ. library loan* (дослівно «бібліотека для тимчасового користування»), *нім. Bibliothekarische Ausleihe* («бібліотечна видача в тимчасове користування»), *фр. Pret de bibliothèque* («бібліотека для видачі додому»).

Доцільність використання у фаховій науковій та практичній сферах терміна **випозичальня** була зумовлена його повною мотивацією (мотивованість на формальному й семантичному рівнях), стислістю, здатністю до деривації. У словнику З. Кузелі та Я. Рудницького зафіксовано синонімічну варіантність (префіксально-суфіксальну) похідних від терміна **випозичальня**: **випозичальня** – **позичальня**; **випозичати** – **випозичувати**, **визичати**, **визичити**; **випозичник** – **визичальник**; **випозичений** – **визичний**. Термін **випозичальня** є тим унікальним прикладом, на який не поширюється думка про реліктовість регіональних термінів, про створювані ними складності при міжнародній стандартизації терміносистем [18, с. 172]. Адже і **випозичальня**, і **абонемент** позначають аналогічні технології, вони не будуть міжнародно стандартизованими термінами, а з огляду на вказані вище аргументи, національний термін має повне право на використання щодо поняття «структурний підрозділ бібліотеки, що існує в умовах традиційної бібліотечної практики». Глобальні процеси інформатизації суспільства трансформують і фахову бібліотечно-бібліографічну, інформаційну діяльність, витісняючи як традиційні технології, так і терміни, які їх номінують.

Упровадження новітніх інформаційних технологій зумовить появу нових термінів, залишаючи слова **випозичальня** та **абонемент** надбанням лексикографії застарілої лексики.

Висновки. Лексикографічний доробок Зенона Кузеля можна розглядати як яскравий зразок тяглості соціальної пам'яті. Словникарські традиції Наукового товариства ім. Шевченка, Інституту української наукової мови стали науковими засадами української термінографії діаспори, де зосередили свою діяльність науковці-носії національної державотворчої ідеї, члени НШТ, що емігрували, але продовжили термінологічну працю в руслі національних традицій – передусім відбір і творення термінів, використовуючи ресурси української мови. Двомовні перекладні, тлумачні словники, видані в діаспорі визначними діячами української науки З. Кузелею, А. Вовком, іншими вченими, є безцінним матеріалом для дослідження українських термінів та їхніх іншомовних еквівалентів, використання перекладацького досвіду в сучасній словникарській праці.

1. *Склад і структура термінологічної лексики української мови / Відп. ред. А. В. Крижанівська. – К. : Наук. думка, 1984. – 194 с.* 2. *Симоненко Л. О. Формування української біологічної термінології / Л. О. Симоненко; Відп. ред. М. М. Пецак. – К. : Наук. думка, 1991. – 149 с.* 3. *Національні та інтернаціональні компоненти в сучасних терміносистемах / Л. О. Симоненко, С. О. Соколова, І. В. Коропенко. – К., 1993. – 237 с.* 4. *Панько Т. І. Українське термінознавство / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк. – Л. : Світ, 1994. – 210 с.* 5. *Наконечна Г. В. Українська науково-технічна термінологія: Історія і сьогодення / Г. В. Наконечна. – Л. : Кальварія, 1999. – 110 с.* 6. *Кочан І. М. Динаміка і кодифікація термінів з міжнародними компонентами в сучасній українській мові / І. М. Кочан. – Л. : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – 519 с.* 7. *Куньч З. Й. Українська риторична термінологія: Історія і сучасність : Монографія / З. Й. Куньч. – Л. : Вид-во НУ «Львівська політехніка», 2006. – 215 с.* 8. *Комова М. В. Українська документознавча термінологія: шляхи формування та функційні особливості : Монографія / М. В. Комова. – Л. : Вид-во НУ «Львівська політехніка», 2011. – 315 с.* 9. *Козловський В. О. Термінологічні уваги / В. О. Козловський // Бібліотечний журнал. – 1926. – Ч. 6–8. – С. 17–25.* 10. *Енциклопедія українознавства / Гол. ред. В. Кубійович; Наук. т-во ім. Шевченка у Львові, Фонд духовного відродження ім. митрополита А. Шептицького; Перевид. в Україні. Репринтне відтворення видання 1955–1984 рр – Львів : Наук. т-во ім. Шевченка у Львові, 1993–2003. – Т.4. – С. 1225.* 11. *Кузеля З. Ціль і значінє студентських (кружкових) бібліотек / З. Кузеля. – Л. : Вид-во «Українського студентського Союзу», 1910. – 26 с.* 12. *Кузеля З. Як закладати і провадити народні бібліотеки по селах / Т-во «Просвіта»; З. Кузеля. – Л., 1910. – 32 с.* 13. *12000 слів чужого походження в українській мові / Збір. З. Кузеля, М. Чайковський; Ред. З. Кузеля. – Чернівці, 1910.* 14. *Кузеля З. Українсько-німецький словник з доруки Українського Наукового Інституту в Берліні / З. Кузеля, Я. Рудницький. – Ляйпціг, 1943. – 1494 с.* 15. *Зворський С. Л. Товариства «Просвіта» і бібліотечна справа / С. Л. Зворський // Державні бібліотеки: сучасні проблеми і перспективи. – К. : Держ. б-ка України, 1993. – С. 60.* 16. *Термінологічний метелик / ДУ «Львівська політехніка». Наук.-термінол. лаб.; Уклад.: В. Перхач, Б. Іванков. – Л., 1994–1995. – Вип. 1–9.* 17. *Сірополко С. Короткий курс бібліотекознавства: історія, теорія та практика бібліотечної справи / С. Сірополко. – Л., 1924. – 127 с.* 18. *Даниленко В. П. Русская терминология: Опыт лингвистического описания / В. П. Даниленко. – М. : Наука, 1977. – 246 с.*